

P. Barna Judit

Sormás–Török-földek településtörténeti áttekintése. A középső neolitikum*

A lelőhely Zala megyében, Nagykanizsától 6 kilométerre nyugatra fekszik (1. kép 1), feltárását az M7-es autópálya építési munkálatait megelőző munka keretein belül végeztük, 2002. tavaszától 2003. augusztusáig, Fekete Csanád, P. Barna Judit, majd Száraz Csilla vezetésével. Összesen 27 700 m² területen 446 objektum került feltárássra, melyek többsége, 270 objektum a középső és késő neolitikum fordulójára, illetve kezdetére — Sopot-kultúra és korai lengyeli kultúra — keltezhető. A lelőhely igazi jelentőségét e két újkőkori kultúra települései, hátrahagyott gazdag lelet-anyaguk,¹ s főként az általuk létesített két nagy kör-árok-rendszer adja (1. kép 2).

Kis mértékben további hét kultúra települései is előkerültek a lelőhelyen. E munka a lelőhely középső neolit településtörténeti adatait foglalja össze, azaz a Starčevo-kultúra, a Dunántúli Vonaldíszes Kerámia Keszthelyi-csoportjának, valamint a Malo Korenovokultúra emlékeanyagát. A Sopot- és lengyeli kultúrák településeit egy későbbi tanulmányban tervezzük bemutatni. A lelőhelyen kisebb mértékben képviselt további korszakok: Balaton-Lasinja, tűzdelt-barázdás díszű kerámia kultúrája, Halomsíros kultúra, késő középkor.

Az M7-es autópálya nyomvonala É–D-i lefutású dombok déli lejtőjének előterében halad. Ez a terület neolitikus viszonyok között is kedvező feltételeket kínált a földművelésnek, ez magyarázza a környék sűrű újkőkori betelepültségét.

Sormás–Török-földek lelőhely egy 182,5 méter B.f. magasságú dombon, főként annak déli platóján és lejtőjén terül el, K–Ny-i irányban kb. 480 m hosszan. É–D-i kiterjedése pontosan nem határozható meg, mivel északról egy erdő határolja, a feltárástól délre azonban még néhány száz méterre követhetők a felszíni leletek. A tervezett út nyomvonala 40–65 méter szélességben, ÉK-ről DNy-i irányban enyhe ívvel kanyarodva keresztirányban szelte át a települést. A légvonalban kelet felé pár száz méterre eső, szintén

dombháti Sormás–Mántai-dűlő lelőhellyel több kapcsolódási pont is kimutatható. A dombok közti völgyben folyó Mántai-patak É–D-i irányú völgye közös határt képez a lelőhelyek közt.

A leletanyag restaurált és leltározott. A feltárás során következetesen törekedtünk a különböző természettudományos vizsgálatokhoz — C¹⁴-es kormeghatározás, nyersanyag-meghatározások, archaeobotanikai és archaeozoológiai vizsgálatok, stb. — szükséges minták begyűjtésére, melyek rendelkezésre állnak, vizsgálati eredményekkel azonban jelenleg sajnos még nem rendelkezünk.

A Starčevo-kultúra települése és leletei

A legkorábbi megtelepülés a Starčevo-kultúra egy kis lélekszámú csoportjához köthető. Rövid és minden bizonnyal csak átmeneti jellegű itt tartózkodásuk nyomait összesen 28 objektumban találtuk meg. öt objektumban (169., 283., 291., 292. és 362. objektumok) tisztán jelentkezett a leletanyag, míg hat objektumban a Starčevo-kultúra leletei a később rájuk átsótt fiatalabb kultúrák leleteivel együtt kerültek elő (176., 204., 211., 287., 312., 333., 358. és 361.). További tizenkét, különböző korú objektumban, valamint szórványként fordult elő még egy-két, nyilvánvalóan másodlagos helyzetű Starčevo-cserép.²

A Starčevo-kultúra egyrétegű települése a feltárt terület nyugati szélére, egy jól körülhatárolható, kb. 1500 m²-es területre esik, mely a nyomvonal közepén, ill. északi felében terül el (1. kép 3). A szórványként előkerült kora neolit leletanyag is mind erről a területről származik. A települések elhelyezkedése azt sejteti, hogy a feltárás délen talán igen, északon azonban — ahol az objektumok szóródása enyhe sűrűsödést is mutat — biztosan nem érte el a Starčevo-telep szélét. A sormási telep kis kiterjedésével és alacsony intenzitásával a Starčevo-kultúra dunántúli települései közt átlagosnak mondható (KALICZ 1990, 40–41).

A Starčevo-kultúra települései a Dunántúlon is, mint az egész elterjedési területen, változatos földrajzi környezetben találhatóak, így a sormásihoz hasonló magas dombháton is. Jellemzőnek mondható, s jól beleillik a kultúra dunántúli településtörténetébe az is, hogy vízközeli, É–D-i irányú dombháton találjuk a telepet, hiszen a kultúra népessége ilyen, a Drávát tápláló patak völgyeken keresztül terjeszkedett észak felé (KALICZ 1990, 40; KALICZ 1993, 87; KALICZ et al. 1998, 155). Ennek oka a Kárpát-medence termelőgazdálkodás előtti ökoszisztémájának természetes mozaikosságában, kevertségében rejlik, melyben a folyóvölgyek mintegy „zöld folyósóként” megkönnyítették a Starčevo-telepek mozgását (KERTÉSZ–SÜMEGI 1999; BÁNFFY 2004a, 357). A telep a lelőhelyet keletről határoló Mántai-pataktól meglehetősen távol esik; a telepeknek a vízfolyásoktól való távolabbi fekvése szintén jellemző a kultúrára. Nem zárhatjuk ki azonban azt sem, hogy a telep nem a Mántai-patakra, hanem a platótól nyugatra, kb. 150 m-re eső völgyben folyó csatorna előzményére, egy hajdan természetes, ma már szabályozott vízfolyásra települt. Eddigi adataink szerint a Starčevo-kultúra dunántúli településhálózata laza, az egyes telepek meglehetősen nagy távolságra fekszenek egymástól (KALICZ 1990, 40; KALICZ et al. 1998, 156), ezért is szembetűnő, hogy a sormási lelőhelytől Becsehely (I)-Bükkaljai dűlő³ mindössze néhány kilométer távolságra fekszik. Hasonlóan feltűnő földrajzi közelség figyelhető meg Lánycsók és Babarc viszonyában (BÁNFFY 2001, 47).

A Starčevo-telep objektumai közepes méretű, kerek vagy ovális hulladékgödörök voltak, melyeket eredetileg nyilván anyagnyerés céljából ástak. Szélességük 1–2 méter, hosszuk 1–4 méter közt változik, mélységük nem éri el az egy métert. Betöltésük szürkésbarna, faszén- és paticsmorzsás volt, rétegek nem különültek el. Gödörkomplexumok — melyek a kultúra eddig megismert lelőhelyein jellemzők — itt nem fordultak elő. Házalap, vagy lakóházra utaló más régészeti jelenség — a kevés paticsleletet leszámítva — szintúgy nem került elő.

A leletanyag döntő többsége kerámiatöredék, melyekhez kevés patics, agyagnehezékek töredékei (3. kép 10–11) és kőeszközök (penge-, magkő- és őrlőkő töredékek) társulnak. A gödörök állatsont maradványokat nem szolgáltatottak.

A kerámialeletek általános jellemzése:

Összesen 329 db Starčevo-cserép került beleltározásra. Ez a mennyiség a közölt, hasonló korú dunántúli leletgyűtésekhöz képest meglehetősen csekély, s ez a datálásnál is nehézséget okoz. A kerámia anyagára az erősen pelyvás soványítás jellemző, színe vörös, vörösesbarna, ritkábban sárga, egy esetben szürke. A homokos soványításra csak elvétve

találunk példát. Az égetés oxidációs. Az égetés alacsony hőfokára utal a jellegzetes szendvics-törésselület. A talaj roncsoló hatása miatt a kerámiák felülete erősen lekopott, többnyire nem állapítható meg, hogy eredetileg volt-e rajtuk vékony agyag bevonat/slip, illetve polírozott volt-e a felület. A kerámiák vastag falúak (6–14 mm), csak egy-két esetben fordul elő a 2–3 mm-es falvastagság (3. kép 2). A minőség alapján finom- és durva kategória nem válik el élesen, különbség legfeljebb a felületkezelésben mutatkozik: egy-két esetben találkozunk gondosan simított felületű töredékekkel (3. kép 7), illetve bevonat/slip alkalmazásával is, de az egyenetlen, durva felület az általános. Egy kívül barbotinál díszített tárolóedény belső oldalán jó állapotban maradt meg a barna slip (4. kép 7).

A leletanyagban a következő formák, díszítések és jellegzetességek ismerhetők fel: viszonylag több töredék képviseli a kelyhek, tálak, fazekak és tárolóedények típusát, míg mindössze egy-két töredék határozható meg, mint tölcséres nyakú palack (3. kép 14), ember alakú edény, miniatűr edény (3. kép 8–9), illetve agyagnehezék része.

Kelyhek. Élesebb hasvonalú, homorúan ívelt felső résszel, a hasvonalon bütyökkel (3. kép 1), párhuzamát Becsehely I. lelőhelyről ismerjük (KALICZ 1990, 73, Taf. 46, 6). Lekerekített hasú, gömbös forma (3. kép 2, 5). Bár a töredékek nem illeszthetők össze, szinte biztosan ez utóbbi példához tartozik egy közép magas csőtálp (3. kép 6). A kehely pereme alatt és a has lekerekített törésvonalán elhelyezett lapos, ovális bütyök körül fekete festés nyomai maradtak fenn, s a felületen vékony slip is megfigyelhető. Formai párhuzama Vörs-Mária-asszony szigetről ismert (KALICZ et al. 2002, 4. kép).

Tálak. Gömbös hasú tálak, esetenként bütykökkel díszítve (3. kép 7, 12). Ez a forma profilálatlan (3. kép 16) és profilált aljjal (3. kép 17–18) egyaránt előfordul. Mély tál, egyenes fallal (2. kép 1), párhuzama Gellénházáról említhető (H. SIMON 1996, Abb. 2, 4). A csőtálpakból alacsony- és közép magas forma is előkerült, ezek akár tálakból, akár kelyhekből is származhatnak (3. kép 4, 6), mindkettő enyhén gömbölyödő forma. Az edényaljak közt a kissé megvastagított kiképzés dominál (2. kép 7, 9), de előfordul a talpgyűrűs kiképzés is (2. kép 6).

Egy lábtöredék *anthropomorf edényből* származik (3. kép 19 a-c). Ritka tárgytípust képvisel, ezért részletesebben is ismertetjük. Anyaga erősen pelyvás, kívül élénk vörös, belül világosszürke. A láb rövid, zömök, tömör, a lábujjakat nem jelölték. A talp egyenes, minden bizonnyal a töredékhez tartozó edény állófelületeként szolgált. Bánffy Eszter a legközelebbi analógiának tekinthető szentgyörgyvölgy-pityerdombi lelet értékelése kapcsán megállapította, hogy az

anthropomorf edény ritka, de jellemző kultikus lelete a délkelet-európai korai neolitikus kultúrkörnek, ahol több anthropomorf edény vagy üreges szobor ismert (BÁNFFY 2004a, 270–272, Fig. 144). A Starčevo-kultúrából Mostonga I. és II. lelőhelyről említ két példát (KARMANSKI 1968, Taf. XXI; KARMANSKI 1977, Taf. III), ezek közül az elsőként említett darabot tarja a szentgyörgyvölgyi lelet legjobb párhuzamának, a sormásihoz azonban a második áll közelebb. Egyetlen eltérésként a mostongai darab gyűrűs talpkiképzése említhető. Ezt az edényt Sergej Karmanski a Körös IIb fázisba sorolta, s oly módon rekonstruálta, hogy annak felépítése nagyjából megfelelt az emberi test anatómiai rendjének (KARMANSKI 1977, Taf. III, R1). A Körös-kultúra kistökei szórvány lábtöredéke szintén közeli formai analógia (FOGAS 2003, 3. kép 2 a-c). Bánffy Eszter további párhuzamokat hoz a Körös-Criş kultúrkörből,⁴ valamint a Karanovo-kultúrából⁵ is. A közép-európai vonaldíszes kerámia kialakulási idejére keltezett szentgyörgyvölgy-pityerdombi anthropomorf edény-töredék nem annyira a közép-európai vonaldíszes kultúra ember alakú edényeihez kapcsolódik, hanem sokkal inkább a délkelet-európai korai neolitikum, különösen a Starčevo-Körös-kultúra hasonló edényeihez. Így nem meglepő a sormási és a szentgyörgyvölgyi darabok hasonlósága. Az egyetlen lényeges különbség a szentgyörgyvölgyi töredék sarkát díszítő vonaldíszben rejlik, a sormási példány ugyanis díszítetlen. A lelet ritkaságánál fogva is kiemelkedő, s Sormáson ez az egyetlen tárgy, mely a kultikus szférához tartozik.

Két töredék képviseli a *miniatur edényeket*. Az egyik egy cilindrikus talpgyűrűn álló kónikus alsó részű edényke töredéke (3. kép 8), párhuzama Pityerdombról említhető (BÁNFFY 2004a, 238, Fig. 111, 24/11). A második példány némiképp kiszélesedő és megvastagított aljú, talán meredek falú fazék formáját utánozza (3. kép 9).

Fazekak, tárolóedények. A leggyakoribb formák a töredékekből ítélve a durvább- és nagyobb edények, azaz a fazekak és tárolóedények lehetnek, ezekhez tartozhatott a bordával, illetve a barbotinnal díszített oldaltöredékek nagy része (4. kép 11, 15). A fazekakon kétféle peremkiképzés fordul elő: rövid, enyhén kihajló (2. kép 2); rövid, cilindrikus (2. kép 3; 3. kép 13). Ez utóbbi példány pereme ujjbenyomkodásokkal tagolt. Mindkét forma párhuzamai a klasszikus és a késői fázis lelőhelyein is megvannak, pl. Lánycsokon (KALICZ 1990, 64–65) és Gellénházán (H. SIMON 1996, Abb. 2, 2, 5; Abb. 6, 4; Abb. 9, 3, 5; Abb. 11, 2; Abb. 12. 1, 3). Tárolóedények. Cilindrikus nyakú, ujjbenyomkodásokkal tagolt peremű (2. kép 5) tárolóedény töredéke, mely egy Pepelane Lug —

Linearis C — lelőhelyről közölt edényhez hasonlóból származhat⁶ (MINICHREITER 1992, Taf. 8, 9). Tölcséres nyakú tárolóedény (4. kép 14, 16) párhuzamai Gellénházáról (H. SIMON 1996, Abb. 4. 7; Abb. 7. 6) említhetők. Tárolóedényekre utalnak a vastag hurkafülek is. Bomba alakú edény. Méretétől fogva akár a talak, akár a fazekak közé besorolható (2. kép 4). Párhuzamok: Kaposvár-Deseda (KALICZ 1990, Taf. 31, 2–3, 8; Taf. 34, 3), Gellénháza (H. SIMON 2001, 21, Abb. 2, 3).

Az edényfülek közt a vízszintes állású hurkafülek a gyakoribbak, melyeken vízszintesen futó, besimitott csíkok húzódnak (4. kép 10, 12). Datáló értékkel nem bír, hiszen hasonló példákat a klasszikus fázisból — Lánycsók — és a késői fázisból — Kaposvár-Deseda, Becsehely I — egyaránt ismerünk (KALICZ 1990, Taf. 23. 1, 2, 4; Taf. 24, 12; Taf. 37, 1; Taf. 46, 9). Szalagfűl indítása csak egy töredéken figyelhető meg (4. kép 13). A szalagfűl késői jelenség a Starčevo-kultúrán belül: Gellénházáról — Spiraloïd B fázis — említhetünk példákat (H. SIMON 1996, Abb. 4, 1; Abb. 5, 3). Ide tartozik még egy megnyúlt, kissé felfelé húzott fogóbütyköt is, mely kisebb, vékonyabb falú edény/tál(?) oldalát díszíthette (3. kép 3).

A festés mint díszítő technika egyetlen esetben fordul elő, a már említett kehely külső oldalán. A festés annyira lekopott, hogy még csak következtetni sem lehet mintázatára, azaz, hogy egyenes vagy ívelt vonalú volt-e. Pusztán a fekete festés jelenléte kronológiai elemzéshez nem nyújt elég támpontot: a Linear B fázisban — Lánycsók — ugyanúgy megvan, mint a Spiraloïd B fázisban — Harc-Nyanyapuszta, Babarc, Vörs-Máriaasszony sziget —, sőt még a vonaldíszes kerámia kialakuló időszakát képviselő, de a kerámia művességben késő Starčevo-hagyományokat őrző Pityerdombon is (KALICZ 1990, 63, Taf. 13, 5; Taf. 43, 4; BÁNFFY 2001, Fig. 3/5, 8; KALICZ et al. 1998, 162; BÁNFFY 2004a, 248).

A díszítés főként plasztikus: különböző alakú és méretű csomókból kialakított — rátett — barbotin (4. kép 3–4, 7–8, 11, 15), bütykök és bordák alkotják. A bütykök közt a leggyakoribb az egyszerű kis méretű, félgömbös (3. kép 7, 12) vagy enyhén ovális forma (3. kép 1, 5). Dupla bütykök több töredéken is láthatók (4. kép 2–3). Ez utóbbiak akár fogóbütyökként is szolgálhattak. Egy oldaltöredéken lapos, középen benyomott bütyök található (4. kép 1). A bordák rövidek, vaskosak, tagolatlanok, azaz nem található rajtuk ujjbenyomkodások. Három különböző variációjuk került elő (4. kép 5–6, 9).

A rátett (csomós barbotin) a nagy edényeket — fazekakat, tárolóedényeket — díszíti. Mindig szabálytalan elrendezésű, egyetlen esetben sem rendezték mintába. Egy fazék töredékén megfigyelhető, hogy a

perem és az alatta lévő sáv simított, míg attól lefelé sűrű barbotin borítja az edény felületét, mintegy szándékosan durvítva azt (2. kép 2). Több párhuzam is ismert Lánycsókról (KALICZ 1990, Taf. 16, 8; Taf. 20, 3–4). A kannelúrszerű barbotin/chanelled barbotin alkalmazására egyetlen példát sem találunk. Ez még akkor is szembeötlő, ha figyelembe vesszük, hogy ez a díszítésfajta a DNy-Dunántúlon jóval ritkábban jelentkezik, mint a kultúra más területein, pl. a Dunántúl délkeleti részén, Horvátországban vagy a Szerémségben (M. VIRÁG–KALICZ 2001, 278; BÁNFFY 2001, 45). Valószínű, hogy a sormási kerámiának ez a jellemvonása nem annyira kronológiai,⁷ mint inkább területi sajátosság. A DNy-Dunántúl (pl.: Vörs) és Horvátország más lelőhelyein egyébként jellemző nagy, lapos, korong formájú bütyök sem jelenik meg a sormási leletegyüttesben. A bevágással tagolt bütykök szintén hiányoznak.

Bemélyített díszítés ujjbenyomkodásként, valamint hurkafüleken, hosszanti besimítások illetve karcolások formájában jelentkezik. Az ujjbenyomkodásokat egy tölséres nyakú tárolóedény nyakhajlatában, ferde sorba rendezett mintaként találjuk (4. kép 14). Ez a díszítő technika — leszámítva néhány peremet — mindössze ezen az egy töredéken fordul elő. A körömcspést nem alkalmazták.

A festés a Starčevo-kultúra Lineáris A szakaszától jelen van (DIMITRIJEVIĆ 1969, 45), a festett minták adják a datálás alapját is. Sormáson egyetlen egy példát találtunk az alkalmazására, a minta azonban nem ismerhető fel, így a datálásnál mindössze a fekete festés ténye, továbbá az edények formája, illetve díszítése vehető figyelembe. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy lévő sző kis mennyiségű leletanyagról, az egyes formai vagy dekorációs jellemzők egymáshoz viszonyított arányát sem lehet felmérni, mivel a legtöbb esetben egy-egy előfordulásról van szó.

A Starčevo-kultúrára felállított különböző kronológiai rendszerek⁸ közül Stojan Dimitrijević kronológiai rendszerét lehet a Dunántúltra leginkább megfeleltetni (DIMITRIJEVIĆ 1974, 102–103; KALICZ 1990, 90). E rendszeren belül a sormási település kora nagy valószínűséggel a kultúra késői fázisára, annak kezdetére tehető. A datálás bizonytalanságát az okozza, hogy noha a klasszikus fázisra utaló jegyek — pl. gömbölyű formák, csomós barbotin — mellett megjelennek a késői fázis stílusjegyei is, sok igazán jellegzetes fiatalabb sajátosság mégis hiányzik: nincsenek éles bikónikus formák, nincsenek bevágott bütykök, korong alakú bütykök, rátett, tagolt bordák, valamint mély vonaldíszeket sem találunk (KALICZ et al. 1998, 163–164). A késői szakaszra utalnak a következők: mindenképp előtt a monochrom fekete festés; a kelyhek formája (az egyik kehely

párhuzamát Becsehely I-en, a másikat pedig Vörsön találjuk meg). A bomba alakú forma jelenléte — mely Stojan Dimitrijević szerint a Spiraloïd A fázis egyik jellegzetes formája (DIMITRIJEVIĆ 1969, 47) — a klasszikus fázis végére utal, H. Simon Katalin azonban még inkább az átmeneti, illetve a késői — Spiraloïd B — fázishoz köti (H. SIMON 1996, 62; H. SIMON 2001, 21). A miniatűr edények a korai neolitikum végétől váltak jellemzővé (BÁNFFY 2004, 264), a késői datálást erősítik ezek ismert előfordulásai is: Gellénháza (H. SIMON 1996, Fig. 9/2), Pityerdomb (BÁNFFY 2004, 238, Fig. 140).

A DVK Keszthelyi-csoportjának leletei és telepjelenségei

A következő megtelepülők a középső neolitikumban a dunántúli vonaldíszes kerámia (DVK), közélebről a Keszthelyi-csoportja tagjai voltak. A DVK objektumok kisebb, illetve közepes méretű hulladékgödrök voltak, melyek egy kb. 30 x 70 méter kiterjedésű (2100 m²-es) területen kerültek elő, főként az I. számú körárok-rendszer belsejében, a lelőhely keleti részén. Kilenc zárt, csak a Keszthelyi-csoport leletanyagát szolgáltató objektumot tártunk fel (28., 50., 72., 76., 78., 82., 140., 146. és 155.), további 34 objektumban, valamint mindkét árokrendszer bizonyos szakaszaiban pedig kisebb-nagyobb számban másodlagos helyzetben fordultak elő DVK-leletek.

Ha jobban megnézzük, a DVK objektumok elhelyezkedése tulajdonképpen pont egy hosszúház helyét rajzolja ki, noha a ház szerkezetére utaló cölöplyukakat nem sikerült megtalálnunk (1. kép 2, 4). A házhely keleti oldalán húzódó objektumok (50. a-b-c objektumok) egy ún. „Längsgrube” maradványai.⁹ A ház mérete pontosan nem határozható meg, ugyanis csak az északi és a keleti fal helyét jelzik az objektumok, a másik két oldal helye teljesen bizonytalan. Hossztengelye megközelítőleg ÉÉNy–DDK-i, ami megfelel az általános gyakorlatnak a közép-európai vonaldíszes körön belül.¹⁰ A ház szélessége minimum 5 méter volt, hossza akár a 25 métert is elérhette. Ez a hosszúság a vonaldíszes kerámia késői időszakában, a Keszthelyi-csoport idejében már nem számít rendkívülinek (BÁNFFY 2004a, 68; HORVÁTH 2004, 87; OROSS 2004).

A Keszthelyi-csoport kis számú objektuma mellett a szórványok viszonylagos gyakorisága ezen a területen azzal is magyarázható, hogy a hajdani DVK telep objektumait a lengyeli objektumok szinte minden esetben megbolygatták, felülrétegezték. Elképzelhető, hogy a lelőhelyen már a középső neolitikum során is jelentősebb megtelepedéssel számolhatunk, az akkori település központját azonban nem érintette a feltárás,

vagyis az említett házhelyen egy nagyobb falu szélső fekvésű, félre eső házát tártuk fel. Legvalószínűbbnek azonban azt a feltevést tarjuk, hogy a sormási telep a kis méretű, ideiglenes telepek, azaz a legfeljebb két-három generációt kiszolgáló majorságok, tanyák közé tartozott (BÁNYFY 2004b, 10). Talán e mellett szól az a tény is, hogy a szomszédos Sormás-Mántai-dűlői lelőhelyen a Keszthelyi-csoport idején kiterjedt méretű, több házat is magában foglaló település állt. Ebben az időszakban tehát a Mántai-dűlői lelőhely volt a központi fekvésű, amely mellett a Török-földek kisebb jelentőségű helynek tűnik.

A Keszthelyi-csoport kerámialeletei mindkét edénykategóriában, tehát a finom és a durva minőségben is, a formák és a díszítés terén egyaránt a megszokottak (KALICZ 1991). Két kiegészíthető edény került elő (5. kép 5–6), néhány további edényforma pedig rekonstruálható. A leggyakrabban a bomba alakú edény (5. kép 2–3, 5), a különböző tálak: a gömbszelet alakú (5. kép 12–13; 6. kép 1–6; 7. kép 4 a-b), a fordított csonka kúp alakú, a széles szájú, enyhe S-profilú (5. kép 1), valamint a mély tálak (5. kép 4). Két töredék csészéből származik (5. kép 6), egy másik talpas tál része volt (5. kép 9). A nagyobb, vastagabb oldal- és aljtöredékek tárolóedényekből (6. kép 7–9, 11–12), egy csonkakúpos, ferde ujjbenyomkodásokkal díszített nyaktöredék amfórából származhat (6. kép 10).

A finom kerámia fekete vagy szürke, ritkábban vörösesbarna színű, csillámos homokkal soványított, közepes, esetenként vékony falú. Díszítésére a szélesen és mélyen árkolt vonaldísz a jellemző, mely egyenes vonalú vagy ívelt mintákat alkot. Előfordul a perem alatt körbefutó vonaldísz (5. kép 4, 11; 7. kép 4 a-b), a patkó alakú motívum (5. kép 5, 10), a spirál (5. kép 12) és a Keszthelyi-csoportra jellemző sajátos kampós motívum (5. kép 6). Az edényfelületén körbefutó fő díszítőmotívumok közt másodlagos, térkitöltő elemek is előfordulnak, a perem alatt elhelyezett, kisebb-nagyobb félkörívek formájában (5. kép 2–3). Ebben a kerámia minőségben nem alkalmaztak plasztikus díszítést.

Ritka, de nem párhuzam nélküli a festés alkalmazása, melyre két példát találtunk, mindkétszer finom kerámián. A 29. objektumból, azaz az I. körárok-rendszer külső árkanak betöltéséből származó mély tál válltöredékén vörös (7. kép 4 a-b), míg a 66. objektumból egy ívelt barázdával díszített oldal-töredéken rózsaszín festés látható (7. kép 3 a-b). A vonaldíszek mindkét esetben a Keszthelyi-csoportra jellemzően széles vonalúak és mélyen karcoltak. Festett DVK kerámia az utóbbi időben a Keszthelyi-csoport más lelőhelyein is napvilágra került: Balatonszárszó-Kis-erdei dűlő (MARTON 2004, 85–86), Becsehely-Bükkaljai-dűlő,¹¹ Becsehely-Homokos.¹² A

fenti példák alapján egyértelmű, hogy a kerámia díszítőelemei közt a festés — a többi késői VK-csoporthoz (Zselízi-, Szakálhádi- és Malo Korenovo) hasonlóan — a Keszthelyi-csoportban is használatban volt, noha gyakorisága jóval alatta maradt a karcolásnak.

A durva kerámia oxidációs égetésű, vörös vagy barna színű, az anyag soványítására homok és kavicszúzalék (6. kép 2) mellett pelyvát (6. kép 4–5) is felhasználtak. A törésfelület gyakran fekete színű. Az edényformák közt a gömbszelet — háromnegyed, illetve félgömb alakú — tálak (6. kép 1, 5; 6. kép 4, 6), a behúzott szájú mély tál (6. kép 2–3), amfóra (6. kép 10), valamint a tároló edények (6. kép 7–9) ismerhetők fel. Rendkívül ritka a díszítés: a plasztikus díszek sorában mindössze néhány fül és bütyök (6. kép 7–8, 12), bemélyített díszítésként pedig ujjbenyomkodások (6. kép 9–10) említhetők; ez utóbbiak az edények peremén (6. kép 4, 6) és felületén egyaránt előfordulnak. A házi kerámián a vonaldíszítést nem alkalmazták.

Kiemelkedő lelet a 76. objektumból származó idoltöredék (7. kép 1–2). A téglavörös, fekete foltos, homokkal és kavicszúzalékkal soványított anyagú, durván megformált idol felső teste és feje maradt meg, a mellkastól lefelé hiányzik, mindkét karja letört. Jellegzetesek az elnagyoltan megjelenített, aszimmetrikus arcvonásai: a szemeket és a száját ferde, mély vágások, az orrlyukakat beszúrások jelzik. A fej szinte tagolatlanul illeszkedik a vállakhoz, a nyakat inkább egy körbefutó karolás jelzi, mely nyaklánc vagy a nyakon viselt hatalmi jelvény ábrázolása lehet. A fej két oldalán beszúrások által kialakított fülek láthatók. Aszexuális megjelenésű, a nemi jegyeket nem ábrázolták. Női alakra utal azonban a szobor legkarakterisztikusabb részlete, a fejet pártaszerűen körbeölelő hajviselet vagy fejfedő, mely plasztikusan megformált: szemből félkörívesen a homlok fölé emelkedik, hátul, a tarkónál kidudorodik, s itt egy kör alakú karolás még inkább hangsúlyozza. A szobor hátán egy téglalap alakú mezőben elhelyezett, vékonyan karcolt fenyőág motívum látható. A nyakat övező karolás és a fenyőág-motívum közti részt hegyével lefelé lógó, sraffozott háromszög tölti ki.¹³ A szobornak szorosan vett formai párhuzama — legjobb tudomásunk szerint — nem ismert, de egyes részletei — mint pl. a pártaszerű fejfedő, a nyakdísz és a karcolt fenyőág motívum — kétségtelenné teszik a vonaldíszes kultúrkörhöz való tartozását. Roland Gläser a VK-idolok egy csoportját éppen a hajviselet és a fejdísz hangsúlyos ábrázolása alapján különítette el (GLÄSER 1993, 406–408). A fenyőág minta az egyik legjellemzőbb motívum.¹⁴ Korát tekintve és földrajzi értelemben is a legközelebbi rokon lelet e tekintetben a balatonmagyaród-kápolnapusztai szobrocška: a fe-

nyóág motívumon túl szintén aszexuális megjelenésű, továbbá valószínűleg fejdísz is volt, bár ez a szobrocscsa sérülése miatt kérdéses (P. BARNA 1999, 10, 14; 1. kép 1 a–b–c). Szintén közeli párhuzamnak tekinthető a Keszthelyi-csoport határterületéről, a Vas megyei Kisunyom lelőhelyről származó idoltorzó, melyet szarufa motívum díszít. Ez a példány zselízi korú (KÁROLYI 1984, 434, uő. 2004, 97. ábra; KALICZ 1991, 26). Mindkét említett példa a Keszthelyi-csoport lelete.

Az időrend meghatározásához a legfontosabb támpontot a festett kerámiák adják, a hosszú életű csoport késői szakaszára datálva a leletegyüttest. A festés a VK késői csoportjaiban — Szakálhát, Zseliz, Malo Korenovo — válik gyakoribbá (KALICZ–MAKKAY 1977, 91; PAVÚK 1969, TEŽAK–GREGL 1993, 31, 73). Balatonszárszó-Kis-erdei dűlő neolitikus település életének második, a kottafejes időszakkal és a Keszthelyi-csoporttal párhuzamosított fázisában a vörös festés relatív magas aránya szokatlan jelenség eddigi adataink fényében. De ezen a lelőhelyen is igaz, hogy igazán a Keszthelyi-csoport késői szakaszában — a település harmadik, a korai és a klasszikus Zselizzel párhuzamosított fázisában — nő meg a vörös festés gyakorisága (MARTON 2004, 85–86). Ezt a kronológiát erősíti meg a sormási leletek nagy fokú hasonlósága a Petriventéről, illetve Becsehely I-ről származó leletegyüttesekkel, melyek szintén a Keszthelyi-csoport végét képviselik (HORVÁTH–KALICZ 2003, 19). A késői datálásnál nagy súllyal esik a latba az a néhány import, a Malo Korenovo-kultúrából származó kerámiatöredék is, melyek a Keszthelyi-csoport leleteivel együtt kerültek elő (ld. alább).

A Malo Korenovo kultúra leletei

Önálló, kizárólag a Malo Korenovo kultúra leleteit tartalmazó objektum nem került elő, a leletek a lelőhelyen importként jelennek meg (1. kép 2). A Malo Korenovo kultúra leleteit összesen hét objektumban (9., 10., 31., 85., 126., 244. és 256.) találtuk meg (8. kép 1–7). Ezek mindegyike egyszerű hulladékgyűjtő volt.

1. 79.9.1.3. Oldaltöredék. Szürkésbarna, szürke színű, durva csillámos homokkal soványított, közepes falvastagságú ívelt oldaltöredék, vékonyan karcolt egyenes vonaldíszekkel díszítve. 5,9 x 4,5 cm. 1 db. 9. objektum betöltéséből. (8. kép 1).

2. 79.10.10.4. Peremtöredék. Szürkésbarna, töréssel borított vörösesbarna, homokkal soványított, ívelten kihajló peremű edény peremtöredéke. A perem alatt átlósan húzott, vékonyan karcolt vonal díszíti. Pá.: 20 cm. 1. db. 10/D. objektum 2. bontási szint, ÉNy-i rész. (8. kép 2).

3. 79.31.18.10. Oldaltöredék. Fekete, töréssel borított vörös, homokkal soványított, vékony falvastagságú oldaltöredék, vékonyan karcolt vonaldíszekkel. 1 db. 31/A2. objektum, 1–3. bontási szint. (8. kép 3).

4. 79.85.1.15. Peremtöredék. Szürkésfekete, töréssel borított vörösesbarna, homokkal soványított, közepes falvastagságú edény peremtöredéke, vékony karcolt vonallal díszítve. 1 db. 85. objektum, 1. bontási szint. (8. kép 4).

5. 79.126.2.2. Oldaltöredékek. Szürkésfekete, töréssel borított vörös, homokkal soványított, közepes falvastagságú gömbös testű amfóra oldaltöredékei, vékonyan karcolt V-motívummal és ferde vonalakkal, valamint a hasvonalon elhelyezett bütyökkel díszítve. 2 db. 126. objektum, 2. bontási szint. (8. kép 5).

6. 79.244.1.2. Edénytöredékek. Fekete, töréssel borított vörös, homokkal soványított, vékony falú bikónikus tál perem- és oldaltöredékei, a vállon és a hason vékony vonaldíszekkel díszítve. Pá.: 16 cm. 7 db. 244. objektumból. (8. kép 6).

7. 79.256.1.15. Oldaltöredékek. Szürkésfekete, barna foltos, homokkal soványított, vékony falvastagságú homorú aljú tál aljtöredékei, a fenék közelében vékonyan karcolt vonaldíszekkel. 2 db. 256. objektum, 1. bontási szint. (8. kép 7 a-b).

A horvátországi törzsterületű Malo Korenovo kultúra¹⁵ importleletei kis számuk ellenére fontosak, hiszen előkerülésük körülményei relatív kronológiai adatokkal szolgáltak,¹⁶ segítségükkel pontosítható a Malo Korenovo kultúra délnyugat-dunántúli megjelenésének ideje.

A kultúra magyarországi megjelenésének időrendjéről a kutatás változó álláspontot fogalmazott meg:

1. Kalicz Nándor Becsehely I. lelőhelyen a Malo Korenovo leleteket a Drávától délre eső területről származó importnak tekintette, fellépésüket a Sopot–Malo Korenovo keverékkultúrához kötötte, melyet — mivel együtt találta a DVK Keszthelyi-csoportjának leleteivel — azzal egyidejűnek határozott meg (KALICZ 1984, 273–274; KALICZ 1988, 110).

2. Horváth László András (HORVÁTH 1996, 149–150) és Regénye Judit (REGENYE 1998, 110) a magyarországi Sopot-kultúra időrendi helyzetét vizsgálva megállapították, hogy az nem lehet egy idejű a Keszthelyi-csoporttal és a Malo Korenovo-val, így a fent említett kultúrák nem tartozhatnak egy időhorizontba.

3. Ezt és az akkor már ismert petriventei leletkontextust figyelembe véve 2001-ben Kalicz Nándor felvetette, hogy Becsehelyen a Zselízi-kultúra, a Šarka-típus, a Malo Korenovo és a Keszthelyi-csoport leletei esetleg egy idősebb fázist képviselnek, melybe utólag keveredtek a Sopot-leletek (KALICZ 2001, 10). Mivel

ezt akkor még nem látta bizonyítottnak, a fent említett kultúrák egyidejűségét és az utólagos keveredést egyaránt elképzelhetőnek tartotta.

4. Petriventén elsőprő többségben a Sopot-kultúra leleteivel együtt fordultak elő a Malo Korenovo-stílusú cserepek, ezért a néhány DVK-val talált darabot későbbi keveredéssel hozták kapcsolatba. Ugyanitt előkerültek a Malo Korenovo-kultúra festett kerámiai is, melyek külső oldalán Malo Korenovo-jellegű karcolás, belül pedig a Sopot-kultúrára jellemző vörös festés van. Ezek alapján Kalicz Nándor arra következtetett, hogy a Dél-Dunántúlon csak a késői időszakban, a Sopot-kultúra idején jelent meg a Malo Korenovo-kerámia. (HORVÁTH–KALICZ 2003, 18). Ezt az álláspontot képviselte a magyarországi Malo Korenovo-kultúráról írt szakdolgozatában Tokai Zita Mária is (TOKAI 2003, 7, 28).

A fentebb ismertetett, Malo Korenovo-importokat is tartalmazó objektumok közül öt a lelőhelynek azon a nyugati részén található, ahol a Sopot-kultúra objektumai abszolút többségben vannak, s — leleteik alapján — maguk a gödrök is a Sopot-kultúrába datálódhatnak. Két Korenovo-import azonban a Sopot-kultúra települési objektumaitól távol, a lelőhely keleti részén került elő: az egyik az I. körárok belső körárának (31. objektum) A2 jelű szakaszából, a másik pedig egy olyan objektumból (126. objektum), amely túlnyomórészt a korai lengyeli kultúra leleteit tartalmazta (1. kép 2.). Ebből a gödörből s az I. körárokból is előkerültek azonban a DVK másodlagos helyzetben lévő leletei, a Korenovo-leletek jelenlétét tehát csakis ezekkel magyarázhatjuk. Fontos hangsúlyozni, hogy a Sopot-kultúra települése a lelőhelynek erre a részére egyáltalán nem terjedt ki, így a Sopot-kultúrával való kapcsolatot ezekben az esetekben teljes egészében kizárhatjuk, a DVK Keszthelyi-csoportjának kis számú objektuma ellenben pont erre a területre koncentrálódik.

Feltűnő, hogy a Malo Korenovo-leleteket szolgáltató Sopot-objektumok viszonylag koncentráltan, egymás közelségében helyezkednek el, míg a DVK kontextusú másik két importtöredék előkerülési helye ezektől távol esik (1. kép 2.). A Malo Korenovo-kultúra importleleteinek e két csoportja tehát térben is határo-

zottan elkülönül egymástól, ami megerősíti kronológiai különállásukat.

A Malo Korenovo-leletek magyarországi felbukkanásának kezdetéhez közvetett adatként szolgál az a tény is, hogy Becsehely (II)-Homokos lelőhelyen, mely a DVK idősebb fázisának végétől a Keszthelyi-csoport idejéig volt lakott, egyetlen egy valódi Malo Korenovo-lelet sem került elő. A lelőhelyen az idősebb fázisra keltezett leletek dominálnak, a Keszthelyi-csoport csak kisebb részben volt jelen (P. BARNA 2004a, 36).

Relatív kronológiai következtetések. A Korenovo-kultúra első dél-dunántúli megjelenése a DVK Keszthelyi-csoportjának idejére, míg második hulláma a Sopot-kultúra idejére tehető. A két sormási lelőhelyről származó Malo Korenovo-leletanyag nem teszi lehetővé a kultúrán belüli pontosabb datálást. Becsehely (II)-Homokos lelőhely főként a DVK idősebb fázisában, annak végén volt lakott, s csak kisebb részben élte meg a Keszthelyi-csoport idejét. A lelőhelyen nem találtuk meg a Korenovo kultúra leleteit, így tehát az idősebb fázis vége *terminus post quem* a Malo Korenovo kultúra délnyugat-dunántúli megjelenéséhez. Erre az időpontra abszolút kronológiai adatokkal is rendelkezünk, Becsehely (II)-Homokosról.¹⁷ A nyolc, különböző objektumokból származó minta közül a legidősebb BP 6320 +/- 90, BC 5440–5430; a legfiatalabb pedig BP 6090 +/- 70, BC 5080–4870 korú.

Összefoglalás

E munka célja elsősorban Sormás–Török-földek lelőhely középső neolitikus település-történetének áttekintése volt. Ezt a feladatot annak ellenére fontosnak láttuk elvégezni, hogy a lelőhelyen a késő neolitikum a domináns időszak. Témaválasztásunkat főként két tényező indokolta: a Starčevo-kultúra ismert dunántúli lelőhelyeinek száma a mai napig meglehetősen csekély, ezért minden új lelőhely ismertetése jelentős lehet. A másik indok pedig a Keszthelyi-csoport leleteinek és a Malo Korenovo-importok leletkontextusa, melyek kis számuk ellenére is — a szerencsés körülményeknek köszönhetően — hozzájárultak egy kronológiai kérdés tisztázásához.

Jegyzetek:

- * E munkával köszöntöm Dr. Müller Róbertet 60. születésnapja alkalmából, s kívánok boldog és aktív nyugdíjas éveket.
- 1 Különösen kiemelkedő a kora lengyeli festett kerámia és az idolplasztika. A viseleti elemeket ábrázoló leletekről ld. P. BARNA 2004b, mely egyben a lelőhelyről megjelent első összefoglalás is.
 - 2 131., 174., 177., 179., 209., 213., 222., 353., 354., 359., 360. és 364. objektumok. A II. számú körárok-rendszer egyes szakaszaiban előkerült néhány Starčevo-kerámia is biztosan másodlagos helyzetű.
 - 3 KALICZ 1977; KALICZ 1978; KALICZ 1979. A fontos Starčevo-lelőhely legutóbbi, szintén az M7-es autópálya építéséhez kapcsolódó kutatásáról Kalicz Nándor előadásban számolt be az Őskor Kutatóinak IV. Összejövetelén, Debrecenben, 2005. március 23-án. A konferencia kötete várhatóan 2006-ban fog megjelenni.
 - 4 A Körös-kultúrából a gorzsai, az öcsödi és a rákóczi-falvi edényeket említi, valamint a rákócziújfalvi töredéket. A Criș-kultúrából a Cırcea-i üreges anthropomorf edényből származó leletet, valamint egy Ostrovul Golu lelőhelyű példányt idéz. Vonatkozó irodalmát ld. BÁNFFY 2004a, 270–272! A Körös-kultúrából Fogas Ottó további párhuzamként említi egy Hódmezővásárhely-Kotacpart Vata tanyai töredéket is (FOGAS 2003, 50).
 - 5 Tsangli (Presesklo-fázis), Rakitovo. Vonatkozó irodalmát ld. BÁNFFY 2004a, 270–272!
 - 6 A nyugat-horvátországi késő klasszikus, speciális jegyeket mutató Lineáris C fázis egyidejű a baranyai és szlavóniai Spiraloïd A fázissal (MINICHREITER 1992, 75).
 - 7 Stojan Dimitrijević a kannelúraszerű barbotin hiányát, illetve meglétét datáló értékűnek tartja: a pre-klasszikus Starčevo-kultúra nem alkalmazza, míg a klasszikus szakasztól — Lineáris B fázistól — kezdve éppen ez az egyik legjellemzőbb díszítés (DIMITRIJEVIĆ 1979, 242–243). E díszítésmód hiánya a sormási leletegyüttesben részben talán kronológiai, de nagyrészt inkább területi okokra vezethető vissza: a kannelúraszerű barbotin hiányán kívül ugyanis semmi más nem támasztaná alá a pre-klasszikus datálást.
 - 8 A különböző kronológiai rendszerek összehasonlítását ld. MINICHREITER 1999, 7!
 - 9 Az 50. objektum foltja a nyelés során még összefüggően jelentkezett (= Längsgrube), de — mivel csak az objektum alja, a leginkább lemélyülő részek maradtak meg — bontáskor három külön álló gödörre vált szét (50. a-b-c). Az összesítő alaprajz ez utóbbi állapotot rögzíti.
 - 10 Az É–D-i iránytól való elhajlás mintegy 12° nyugat felé.
 - 11 Kreiter Eszter, Dr. Kalicz Nándor és Tokai Zita Mária előadása (ld. 3. jegyzet).
 - 12 Ez utóbbi esetben a vörös festés a vonaldísz barázdájában, inkrustációként jelenik meg. Közöletlen, Horváth László leletmentése (1999–2000). A neolitikus leleteket e sorok írója dolgozza fel.
 - 13 TGyM ltsz.: 79.76.2.3. H: 10,2 cm, Sz: 6,7 cm.
 - 14 A fenyőfa motívum — a hasonló szarufa motívummal együtt — a Keszthelyi-csoport területét messze meghaladó stílusjegy, példákat ld. P. BARNA 1999, 13!
 - 15 A horvátországi Korenovo-kultúra és az ottani újkőkorbán betöltött szerepe leginkább Stojan Dimitrijević (DIMITRIJEVIĆ 1961; DIMITRIJEVIĆ 1969; DIMITRIJEVIĆ 1978), Tihomila Težak-Gregl (TEŽAK-GREGL 1993) és Zorko Marković (MARKOVIĆ 1989; MARKOVIĆ 1994) munkáiból ismerhető meg.
 - 16 A kérdést részletesen taglalta a szerző „Újabb adatok a Délnyugat-Dunántúl középső neolitikuma időrendjéhez” című előadása, az Őskor Kutatóinak IV. Összejövetelén, Debrecenben, 2005. március 23-án.
 - 17 A meghatározásokat Dr. Szántó Zsuzsa (MTA ATOMKI KAL) végezte. Munkáját ezúton köszönjük. A lelőhelyről származó összes radiokarbon adatot egy másik, kronológiai témájú munkában tesszük majd közzé (ld. 16. jegyzet).

Irodalom:

BÁNFFY 2001

Bánffy, E.: *Neue Funde der Starčevo-Kultur in Südtransdanubien*. In: Festschrift für Georghe Lazarovici. Ed.: Drașovean, F. Timișoara 2001, 41–58.

BÁNFFY 2004a

Bánffy, E.: *The 6th Millennium BC boundary in Western Transdanubia and its role in the Central European transition (The Szentgyörgyvölgy-Pityer-*

domb settlement). Budapest 2004.

BÁNFFY 2004b

Bánffy E.: *Újkőkori és rézkori megtelepülés a Kerka völgyében. — Neolithic and chalcolithic settling in the Kerka valley*. *ZalMúz* 13 (2004) 7–28.

P. BARNA 1999

P. Barna J.: *A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának leletei Balatonmagyaród-Kápolna-*

- pusztáról. — *TLPC Finds from Balatonmagyaród-Kápolnapuszta*. *ZalMúz* 9 (1999) 7–32.
- P. BARNA 2004a
P. Barna J.: *Becsehely-Homokos. Előzetes az M7 gyorsforgalmi út 71. sz. lelőhelyén feltárt neolitikus telep kutatásáról (1999–2000)*. — *Becsehely-Homokos. Preliminary Report on the Exploration of the Neolithic Settlement at Site 71 of M7 Motorway (1999–2000)*. *MUMOSZ* 2 (2004) 33–44.
- P. BARNA 2004b
P. Barna J.: *Adatok a késő neolitikus viselet megismeréséhez a lengyeli kultúra újabb leletei alapján. — Some data to Late Neolithic costume according to new finds of the Lengyel culture*. *ZalMúz* 13 (2004) 29–53.
- DIMITRIJEVIĆ 1961
Dimitrijević, S.: *Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji*. Zagreb 1961.
- DIMITRIJEVIĆ 1969
Dimitrijević, S.: *Das Neolithikum in Syrmien, Slawonien und Nordwestkroatien (Einführung in der Stand der Forschung)*. *ArchJug* 10 (1969) 39–76.
- DIMITRIJEVIĆ 1974
Dimitrijević, S.: *Das Problem der Gliederung der Starčevo-Kultur mit besonderer Rücksicht auf den Beitrag der südpannonischen Fundstellen zur Lösung dieses Problem*. *Materijali* 10 (1974) 93–115.
- DIMITRIJEVIĆ 1978
Dimitrijević, S.: *Neolit u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (pregled stanja istarživanja do 1975. godine)*. — *Das Neolithikum Nordwestkroatien (Überblick über den Stand der Forschung bis 1975)*. In: *Archeološka istarživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. Zagreb 1978, 71–129.
- FOGAS 2003
Fogas O.: *A Körös-kultúra újabb kultusztárgyai Nagytökéről (Csongrád megye)*. — *Neue Kultgegenstände der Körös-Kultur in Nagytöke (Komitat Csongrád)*. *MFME – StudArch* 9 (2003) 49–55.
- GLÄSER 1993
Gläser, R.: *Die Linienbandkeramik in Transdanubien. Beiträge zu ihrer Chronologie und Entstehung*. Heidelberg 1993.
- HORVÁTH 1996
Horváth, L. A.: *Die Stellung der Sopot-kultur im ungarischen Neolithikum und ihre chronologischen Beziehungen mit der Grossen Ungarischen Tiefebene*. *Sargetia* 26 (1995–1996), 1996, 143–168.
- HORVÁTH 2004
Horváth, L. A.: *Angaben zu den Haustypen des mittleren Neolithikums in Ungarn*. *Anteus* 27 (2004) 87–93.
- HORVÁTH–KALICZ 2003
Horváth L. – Kalicz N.: *Újkőkori település feltárása Petriventén. — Excavation of a Neolithic site at Petrivente*. *RégKut* 2001 (2003) 5–29.
- KALICZ 1977
Kalicz, N.: *Ausgrabungen. Becsehely*. *MittArchInst* 7 (1977) 119–120.
- KALICZ 1978
Kalicz, N.: *Früh- und mittelneolithische Siedlungen in Südwestungarn*. *FzUF* 10 (1978) 10–12.
- KALICZ 1979
Kalicz, N.: *Ausgrabungen. Becsehely I*. *MittArchInst* 8–9 (1978–79) 1979, 201–203.
- KALICZ 1984
Kalicz, N.: *Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel-kultur und die ältesten „Wehranlagen“ in Ungarn*. *MÖAG* 33–34 (1983–1984) 1984, 271–292.
- KALICZ 1988
Kalicz, N.: *Beiträge zur Entstehungsfrage der Lengyel-Kultur*. *SlovArch* 36 (1988) 105–118.
- KALICZ 1990
Kalicz, N.: *Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn*. Budapest 1990.
- KALICZ 1991
Kalicz, N.: *Die Keszthely-Gruppe der Transdanubische (Mitteleuropäische) Linienbandkeramik im Lichte der Ausgrabung in Kustánszeg (Westungarn)*. *ComArchHung* 1991, 5–32.
- KALICZ 1993
Kalicz, N.: *The Early Phases of the Neolithic in Western Hungary (Transdanubia)*. — *Zgodnje neolitske faze v Zahodni Madžarski (Transdanubiji)*. *Poročilo* 21 (1993) 85–135.
- KALICZ 1995
Kalicz, N.: *Die älteste Transdanubische (Mitteleuropäische) Linienbandkeramik. Aspekte zu Ursprung, Chronologie und Beziehungen*. *Acta ArchHung* 47 (1995) 23–59.
- KALICZ 2001
Kalicz, N.: *Der Neuere Forschungsstand über der Lengyel Kultur*. In: *Sites and Stones: Lengyel Culture in Western Hungary and Beyond*. Ed.: Regénye, J. Veszprém (2001) 7–12.
- KALICZ et al. 1998
Kalicz, N. – M. Virág, Zs. – T. Bíró, K.: *The northern periphery of the Early Neolithic Starčevo culture in south-western Hungary: a case study of a fan excavation at Lake Balaton*. *Poročilo* 25 (1998) 151–187.
- KALICZ et al. 2002
Kalicz N. – T. Bíró K. – M. Virág Zs.: *Vörs, Máriasszonyisziget*. *RégKut* 1999 (2002) 15–26.
- KALICZ–MAKKAY 1977
Kalicz, N. – Makkay, J.: *Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene*. Budapest 1977.
- KARMANSKI 1968
Karmanski, S.: *Žrtvenici, statuete i amuleti sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja*. *Odžaci* 1968.
- KARMANSKI 1977
Karmanski, S.: *Katalog antropomorfne i zoomorfne plastike iz okolina Odžaka*. *Odžaci* 1977.
- KÁROLYI 1984
Károlyi M.: *Az újkőkori kutatásának tíz esztendeje Vas megyében. — Zehn Jahre der Jungsteinzeitforschung in Komitat Vas*. *VSZ* 38 (1984) 429–440.
- KÁROLYI 2004
Károlyi M.: *Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt. — Ancient cultures of*

- Savaria before the Romans*. Szombathely 2004.
- KERTÉSZ-SÜMEGI 1999
Kertész R. – Sümegi P.: *Teóriák, kritika és egy modell: miért állt meg a Körös-Starčevo kultúra terjedése a Kárpát-medence centrumában? — Theories, critiques and a model: why did the expansion of the Körös-Starčevo culture stop in the centre of the Carpathian Basin?* Tisicum 11 (1999) 9–23.
- MARKOVIĆ 1989
Marković, Z.: *Novi prilozi poznavanju neolita sjeverne Hrvatske. — Neue Beilagen zur Kenntnis des Neolithikums Nordkroatiens*. Poročilo 17 (1989) 61–81.
- MARKOVIĆ 1994
Marković, Z.: *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba. Problem kontinuiteta stanovništva i kultura Sjeverne Hrvatska od ranog neolita do početka brončanog doba. — Nordkroatien vom Neolithikum bis zur Anfang der Bronzezeit. Das Problem der Kontinuität der Bevölkerung und Kulturen im Nordkroatien vom Frühneolithikum bis zur Anfang der Bronzezeit*. Koprivnica 1994.
- MARTON 2004
Marton, T.: *Material finds from Balatonszárszó, Neolithic settlement: connections within and without the TLPC territory*. Anteus 27 (2004) 81–86.
- MINICHREITER 1992
Minichreiter, K.: *Starčevačka kultura u Sjevernoj Hrvatskoj*. Zagreb 1992.
- MINICHREITER 1999
Minichreiter, K.: *Ranoneolitički ukopi i pogrebni običaji u naseljima Starčevačkog kulturnog kompleksa. — Early Neolithic Burials and Funerary Customs in Settlements of the Starčevo Culture Complex*. Prilozi 15–16 (1998–1999) 1999, 5–20.
- OROSS 2004
Oross, K.: *Das neolithische Dorf von Balatonszárszó (Forschungen zwischen 2000–2002)*. Anteus 27 (2004) 61–80.
- PAVÚK 1969
Pavúk, J.: *Chronologie der Želiezovce-Gruppe*. SlovArch 17 (1969) 269–367.
- REGENYE 1998
Regenye, J.: *Some questions concerning the end of the Middle Neolithic in Western-Hungary (Transdanubia)*. In: *The Late Neolithic of the Middle Danube Region*. Ed.: Draşovean, F. Timişoara 1998, 109–116.
- H. SIMON 1996
H. Simon, K.: *Ein Neur Fundort der Starčevo-Kultur bei Gellénháza (Kom. Zala, Ungarn) und seine südlichen Beziehungen*. In: *The Vinča culture, its role and its cultural connections*. Ed.: Draşovean, F. Timişoara 1996, 59–92.
- H. SIMON 2001
H. Simon, K.: *Die neolithischen Funde des Objektes 103/96 von Gellénháza-Városrét (Komitat Zala). — A 103/96 objektum neolitik leletei Gellénháza-Városrét lelőhelyen (Zala megye)*. Zalmúz 10 (2001) 19–43.
- TEŽAK-GREGL 1993
Težak-Gregl, T.: *Kultura linearnotrakaste keramike u središnjoj Hrvatskoj*. Zagreb 1993.
- TOKAI 2003
Tokai Z. M.: *A Malo Korenovo kultura és a magyarországi leletanyagának feldolgozása*. Kézirat. Szeged 2003.
- M. VIRÁG-KALICZ 2001
M. Virág, Zs. – Kalicz, N.: *Neuere Siedlungsfunde der frühneolithischen Starčevo-Kultur aus Südwestungarn*. In: *Problems of Stone Age in the Old World*. Jubilee Book dedicated to Professor Janusz K. Kozłowski. Ed.: Ginter, B. – Ddrobnowicz, B. – Kazior, B. – Nowak, M. – Połtowicz, M. Kraków 2001, 265–279.

The history of a settlement at Sormás–Török-földek. Middle Neolithic

This paper examines the Middle Neolithic phase of the settlement of Sormás–Török-földek, which was rescue-excavated prior to motorway construction. Although the Late Neolithic phase of the settlement is predominant, assessment of the earlier phases is just as important. Investigation of the Middle Neolithic phases

of the settlement was driven by two considerations. Firstly, the number of known sites of the Starčevo culture from the Transdanubian area is very small, and therefore assessment of every new site is very important. Secondly, the context of the finds of the Transdanubian Linear Pottery Culture along with

imported finds of the Malo Korenovo culture, helps to clarify the chronological relationship between these cultural groups.

The site of Sormás–Török-földek is situated at an altitude of 182,5 metres on a natural elevation. Most of the southern plateau and downhill was occupied in an east-west direction 480 metres long. The motorway cuts the settlement in a width of 40 to 65 metres in NE–SW direction with a small bend.

The excavation revealed a single-layered settlement of the Starčevo culture. The archaeological features of the Starčevo were low density and confined to the western part of the excavated area. It can be assumed that the settlement was occupied by a small number of people. Other characteristic features of Starčevo occupation are that it is situated close to water (but not right next to it) and the location of the settlement on a natural elevation in a north-south direction. The finds of Starčevo culture were found in 28 pits, but only 5 of them were closed pits (that is, contained Starčevo finds only). The refuse pits were middle-sized and round or oval in plan. Pit complexes and features indicating the presence of remains of houses (apart from some daub fragments) were not found.

The majority of finds were ceramics, daub, fragments of clay weights (Pic. 3, 10–11) and lithics (blade, core and grinding stone). An important find was a leg of an anthropomorphic vessel (Pic. 3, 19 a-c). Animal bones were not found within the occupational area of the Starčevo culture.

In the Starčevo culture, painting is present from the Linear A phase (DIMITRIJEVIĆ 1969, 45) and painted motifs provide a basis for dating. In Sormás, only one fragment was painted in black but the motif cannot be recognized, therefore the dating of the pottery can only be based on the use of black paint, and the form and the decoration of the vessels. According to the chronology compiled by Stojan Dimitrijević (DIMITRIJEVIĆ 1974, 102–103), the settlement of Sormás can be dated to the beginning of late Starčevo culture. The uncertainty of the dating is caused by the fact that among the characteristics of the classical phase of the culture, such as round forms and barbotine decoration, features characteristic of a later phase also appear in the site. However, many characteristics of this later phase are not present, such as sharp biconical vessel shapes, slashed knobs, disc shaped knobs, applied finger impressed ribs and deep smoothed line decorations (KALICZ et al. 1998, 163–164). In Sormás, the following features show characteristics of the later phase: black monochrome painting; the shape of goblets (one of the goblets has an analogy at Becsehely I. and a second goblet is analogous to one from Vörs). The existence of bomb-

shaped vessels in this site, which according to Stojan Dimitrijević is one of the characteristic shapes of the Spiraloid A phase (DIMITRIJEVIĆ 1969, 47), indicates that the chronological position of the finds can be placed to the end of the classical phase. Katalin H. Simon considered this type as being representative of the transitional or rather the later — Spiraloid B — phase (H. SIMON 1996, 62; H. SIMON 2001, 21).

Miniature vessels became characteristic from the end of the Early Neolithic (BÁNYFY 2004, 264). The late dating of the find assemblage is supported by the sites where they appear: Gellénháza (H. SIMON 1996, Fig. 9/2), Pityerdomb (BÁNYFY 2004, 238, Fig. 140).

The archaeological features of the Keszthely group of the Transdanubian Linear Pottery Culture in the settlement were middle-sized refuse pits. These were distributed within an area of 30 x 70 metres (2100 m²) and were mainly situated within a round-ditch system, enclosure (round ditch I.) in the eastern part of the site. There were nine closed archaeological features which only had finds of the Keszthely group. A further 34 features and some parts of the two round ditch system (round ditch I. and II.) also had finds belonging to the Keszthely group but some of these finds were re-deposited.

The features of the Transdanubian Linear Pottery Culture were situated in such a way that they may indicate the site of a long-house (Pic. 1, 2, 4). The features on its eastern side appear to have been a so-called "Längsgrube", elongated feature along the length of the house. The exact size of the house cannot be established because only its northern and eastern sides were marked by features. The orientation of the house was approximately N–NW, S–SE, which is a characteristic orientation of houses within the realm of Central European Linear Pottery Culture. The house was at least 5 metres wide and its length may have reached 25 metres. This length is not considered to be unusual during the period of Keszthely group (BÁNYFY 2004a, 68; HORVÁTH 2004, 87; OROSS 2004).

There is a possibility that the house was situated at the very edge of a bigger settlement but it is more likely that the settlement of Sormás was a small, temporary farmstead that was suitable to maintain two or three generations (BÁNYFY 2004b, 10). This view is supported by a presence of a nearby settlement at Sormás-Mántai-dűlő, where during the period of Keszthely group, extensive settlement existed with many houses. It may be assumed that in this period the settlement at Mántai-dűlő was more important in terms of occupation than the occupation at Török-földek.

The ceramic finds from the settlement have the characteristics of Keszthely group, both fine and coarse wares having the characteristic shapes and de-

corations (Pic. 6). Further importance of the finds is that painted sherds were also found. There are two examples of painting, one of which is red (Pic. 7, 4 a-b) while the other is pink (Pic. 7, 3 a-b). The deep and wide smoothed lines on the vessels are also characteristic for the Keszthely group. Painted vessels from the Transdanubian Linear Pottery Culture have also been found recently at other settlements such as Balatonszárszó-Kis-erdei dűlő (MARTON 2004, 85–86), Becsehely-Bükkaljai-dűlő and Becsehely-Homokos.

An important find is a fragment of a figurine from feature 76 (Pic. 7, 1–2). The figurine is red and fire clouded. The clay paste was tempered with sand and crushed pebble. Only the upper part of the figurine came to light and the arms and lower parts are missing. The figurine is asexual and the features of the remaining body do not shed light on the gender of the figurine. The upper part and the head were formed crudely and the face has characteristic exaggerated asymmetrical features. The eyes and the mouth are represented by angled, deep incisions and the nostrils by two stabbed holes. The distinction between the head and the shoulder is unarticulated and the neck is represented only by a circular incision. It is considered that this incision represents a necklace or cultic paraphernalia. On the two sides of the head stabbed holes represent the ears. Despite the asexual features of the figurine it is considered to be probably a woman because of the headdress: The headdress is flattened at the front and arched over the forehead. Her hair is apparently tied in a bun and an incised circle emphasises the protrusion of hair through the back opening (see Pic. 7, 1–2). On the back of the figurine there is an incised square in which there is a thin incised branch of pine. The space between the incision around the neck and the pine branch is decorated with a hatched triangle pointing towards the pine branch.

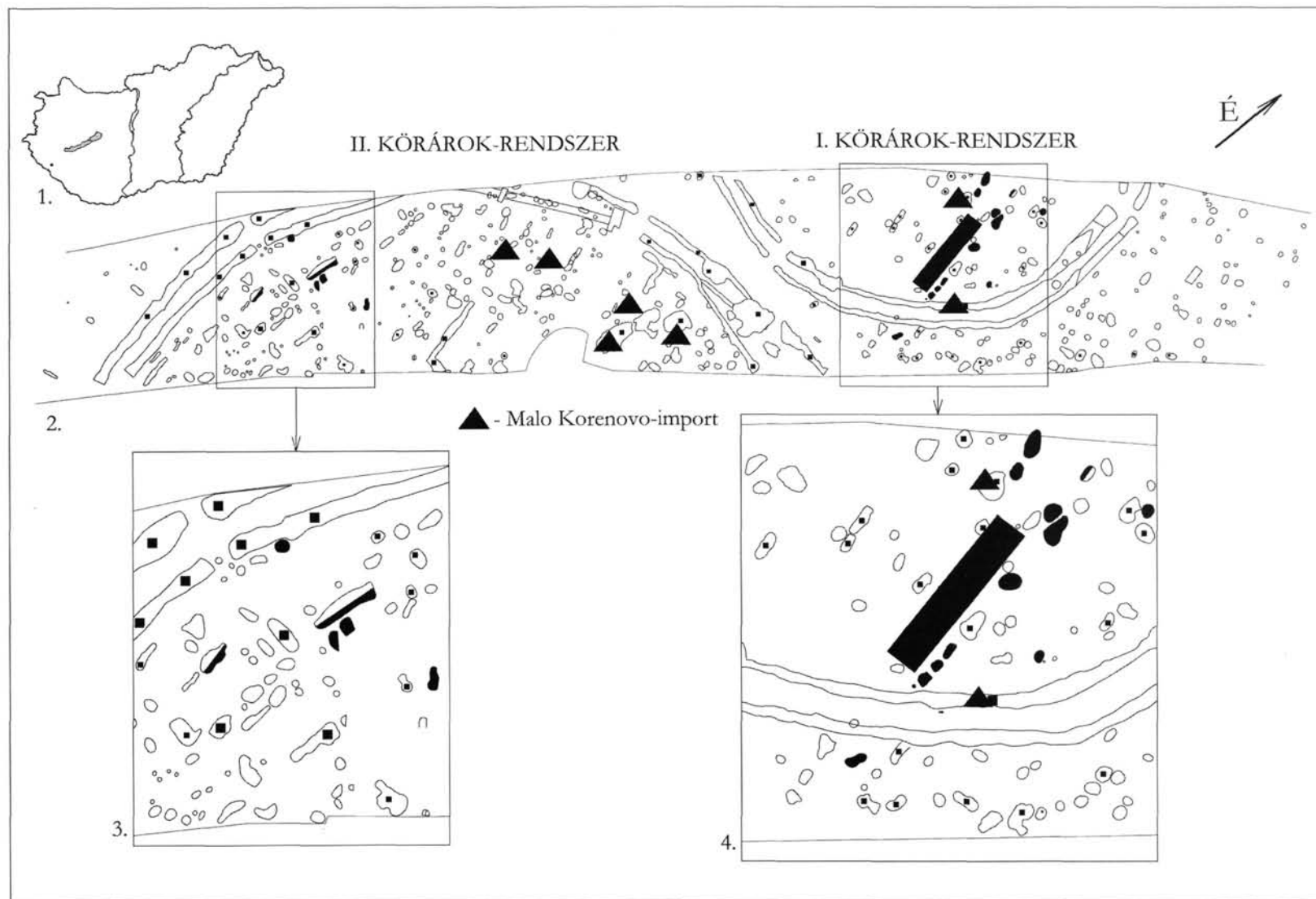
To the writer's knowledge a close analogy of the figurine is not known but it is considered to belong to the Transdanubian Linear Pottery Culture because some details of the figurine, such as the headdress, incision around the neck, and the pine branch motif are characteristic for the culture.

In the case of Malo Korenovo, closed features of the culture were not present and finds belonging to the Malo Korenovo appeared in the same contexts as Transdanubian Linear Pottery Culture. For this reason

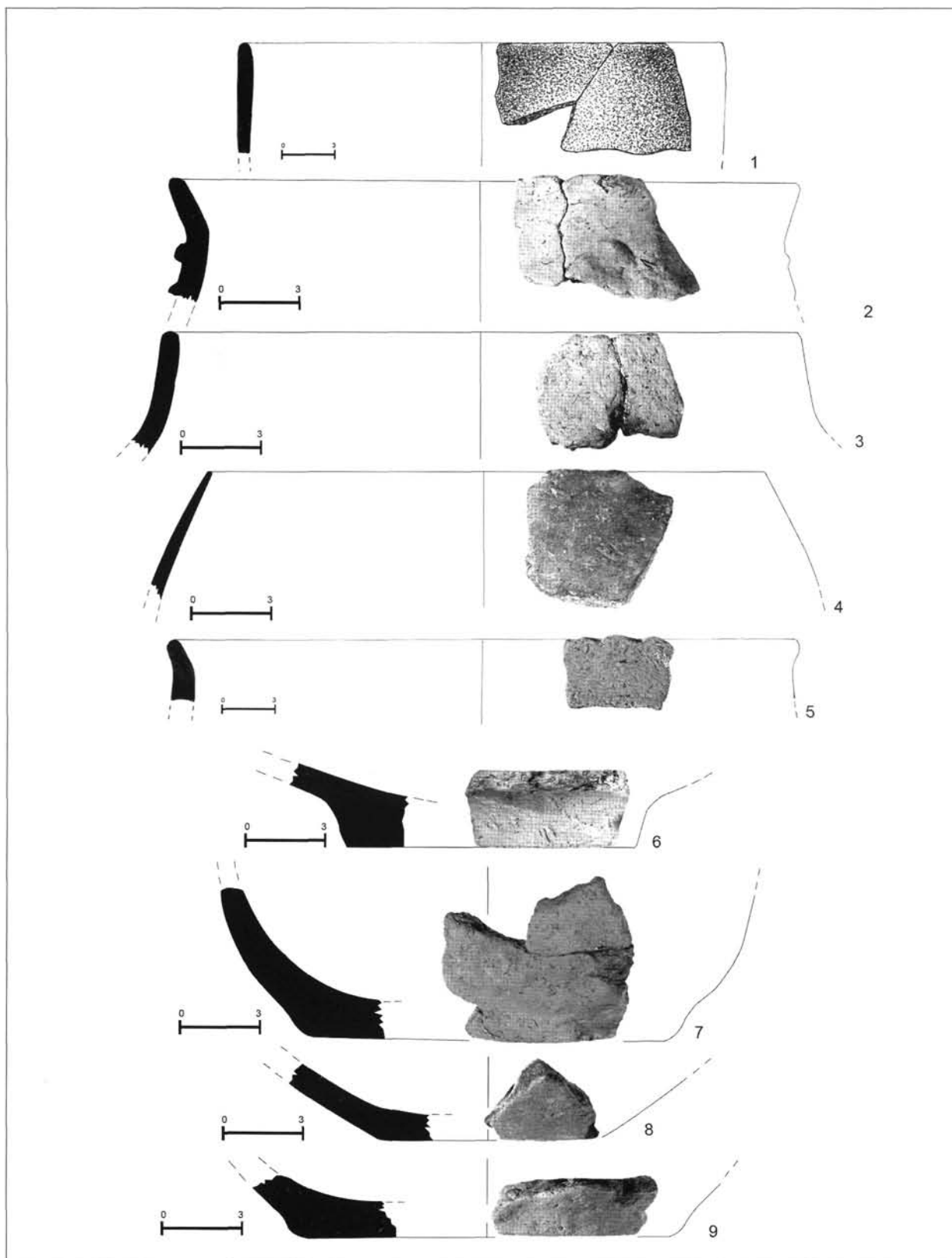
the autonomic presence of the Malo Korenovo culture cannot be assumed (Pic. 1, 2). The material finds of the Malo Korenovo culture were found in seven features (Pic. 8, 1–7), all of which are considered to be refuse pits. The occupational area of the Malo Korenovo culture lies in Croatia. Even though there were only a small number of finds belonging to the Malo Korenovo culture at Sormás, they are important because they help to refine the relative chronology and the appearance of the Malo Korenovo in south-west Hungary. Previously, the complex relationship between Neolithic cultures in Hungary and the Malo Korenovo culture has been interpreted in a number of ways. Initially finds were considered as belonging to a so-called Sopot-Malo Korenovo hybrid (KALICZ 1984; KALICZ 1988), then they were linked with the Sopot culture alone (HORVÁTH-KALICZ 2003; TOKAI 2003). Their chronological position was also assigned to the period preceding the Sopot culture (HORVÁTH 1996; REGENYE 1998). Nándor Kalicz (KALICZ 2001, 10) considered that Malo Korenovo finds appeared together with finds of the Keszthely group. He further considered that the Sopot, Malo Korenovo cultures and the Keszthely group were co-existent but he did not rule out the possibility that they were mixed in the subsequent period.

The spatial distribution of material finds of the Malo Korenovo culture suggests that the first appearance of the Malo Korenovo is contemporary with the Keszthely group, while the second wave of the culture is coincident with the Sopot culture. The material remains of the Malo Korenovo from the settlements of Sormás-Mántai-dűlő and Sormás-Törökföldék do not make possible refinement of a more detailed chronology of the appearance of the Malo Korenovo. The settlement of Becsehely (II)-Homokos was occupied mainly during the earlier phase of the Transdanubian Linear Pottery Culture and to some extent during the time of the Keszthely group. In Becsehely (II)-Homokos, material remains of the Malo Korenovo were not found. For this reason the end of the earlier phase of the Transdanubian Linear Pottery Culture is a *terminus post quem*. Thus the Malo Korenovo culture would have appeared in south-west Transdanubia after this period.

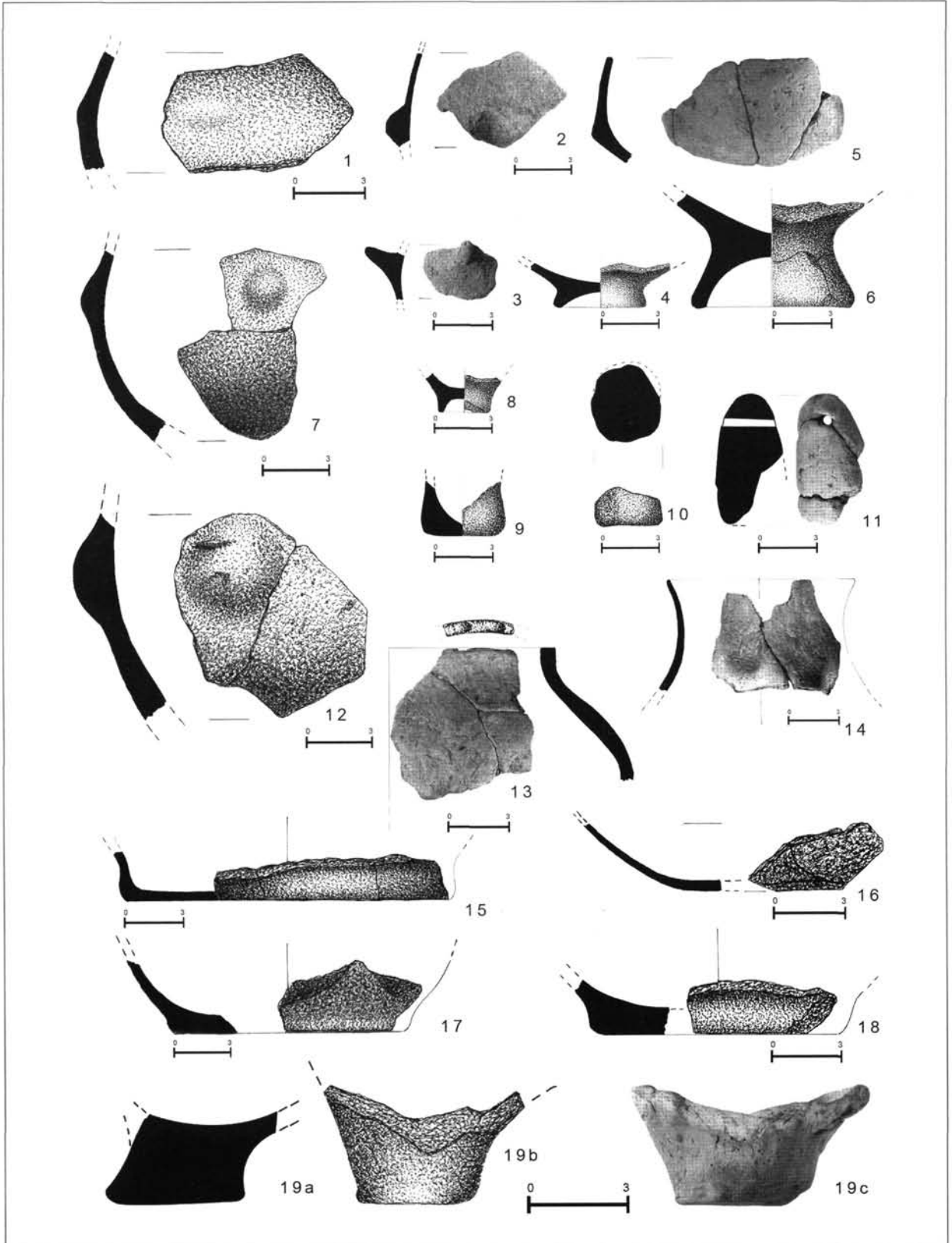
Translated by Eszter Kreiter

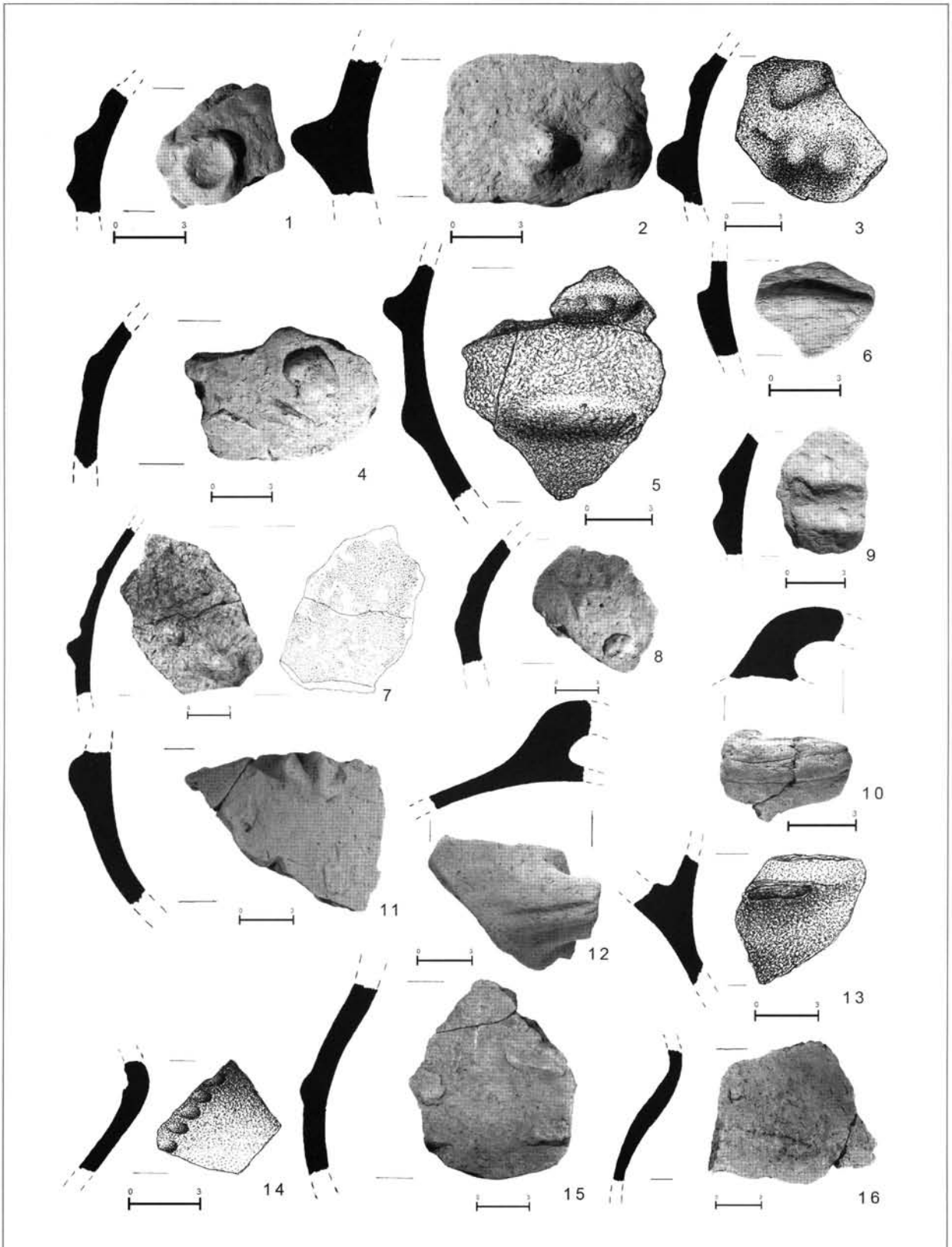
1. kép 1: Sormás – Török-földek, lelőhely – The archaeological site of Sormás – Török-földek; 2: Összesítő alaprajz Sormás – Török-földek lelőhelyről (2002–2003) – Map of all the archaeological features from Sormás – Török-földek (2002–2003); 3: A Starčevo-kultúra telepobjektumai. ■ : Starčevo-szórványok – Archaeological features of Starčevo culture. ● : Stray finds of Starčevo culture; 4: A DVK Keszthelyi-csoportjának telepobjektumai. ■ : DVK-szórványok – Archaeological features of the Keszthely group of the TLPC. ● : Stray finds of the TLPC

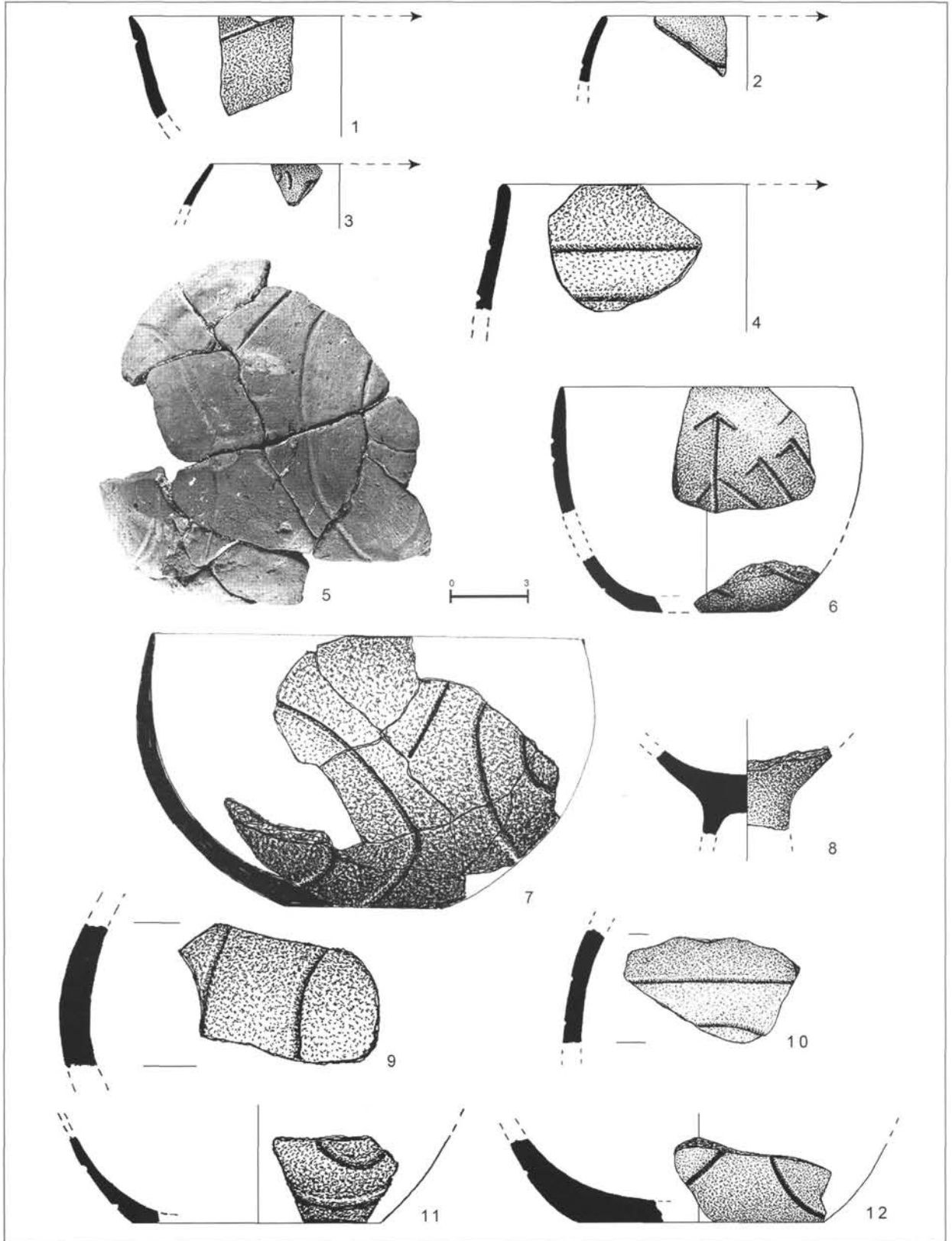
2. kép: Válogatás a Starčevo-kultúra leleteiből
Selection from finds of the Starčevo culture

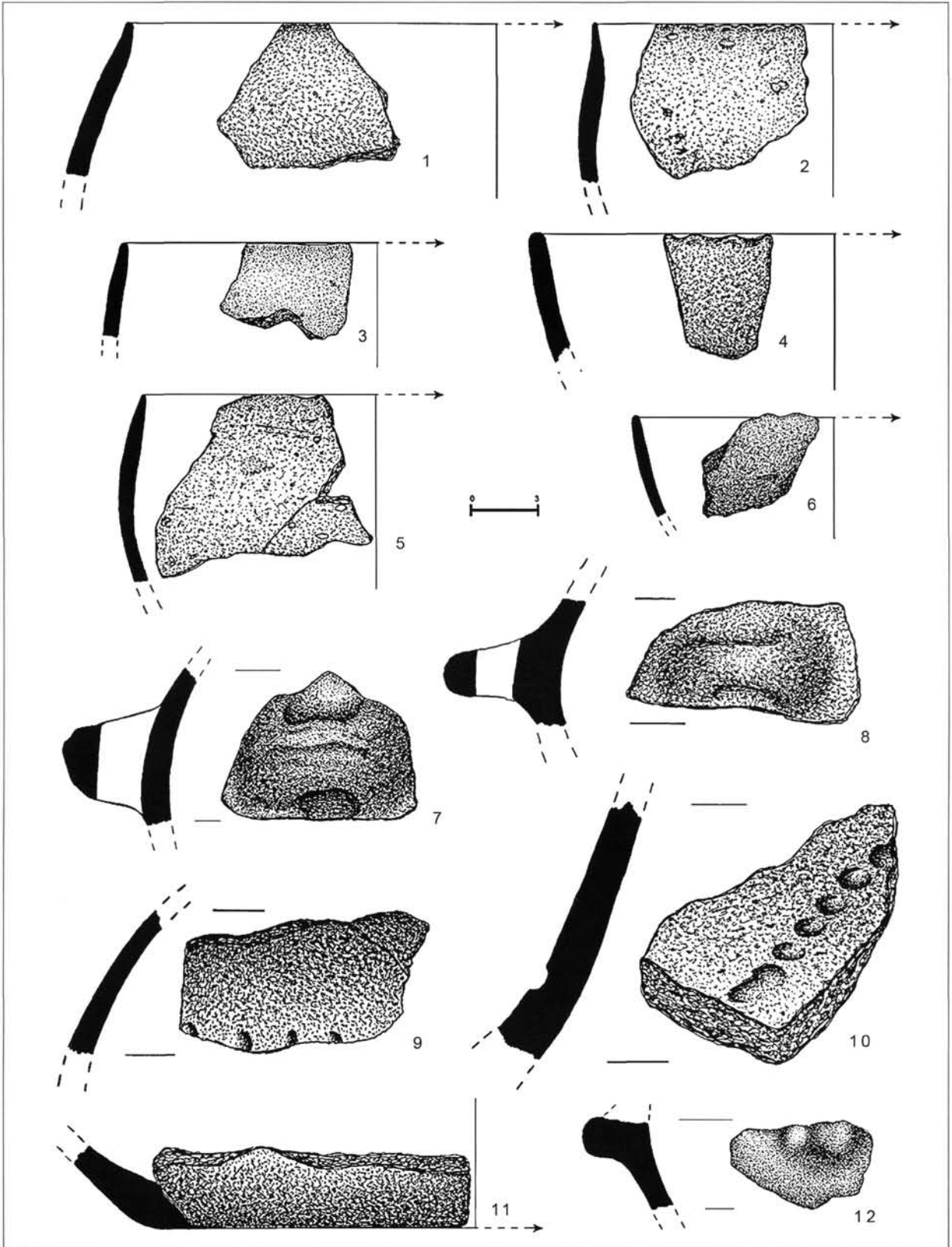
3. kép: Válogatás a Starčevo-kultúra leleteiből
Selection from finds of the Starčevo culture

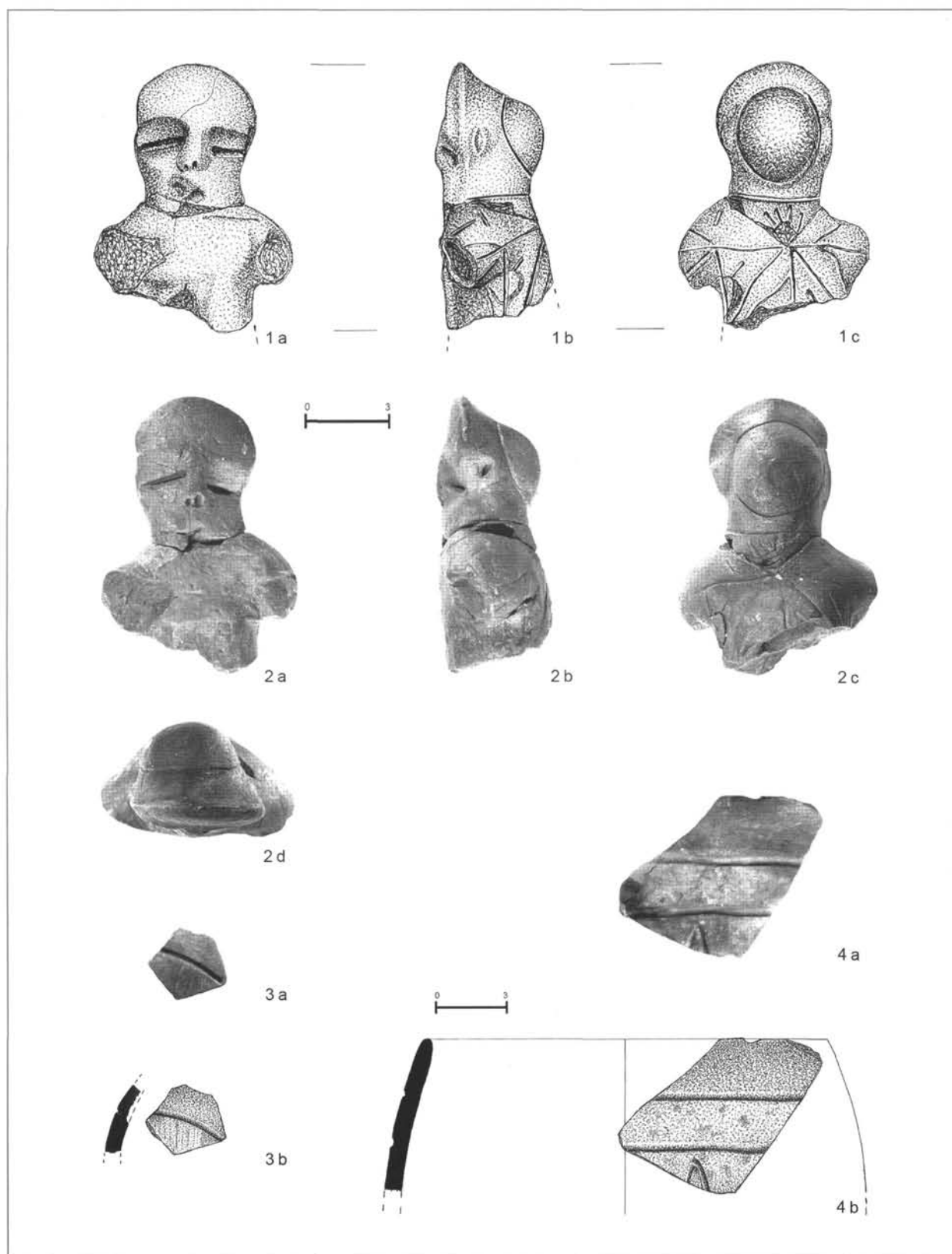
4. kép: Válogatás a Starčevo-kultúra leleteiből
Selection from finds of the Starčevo culture

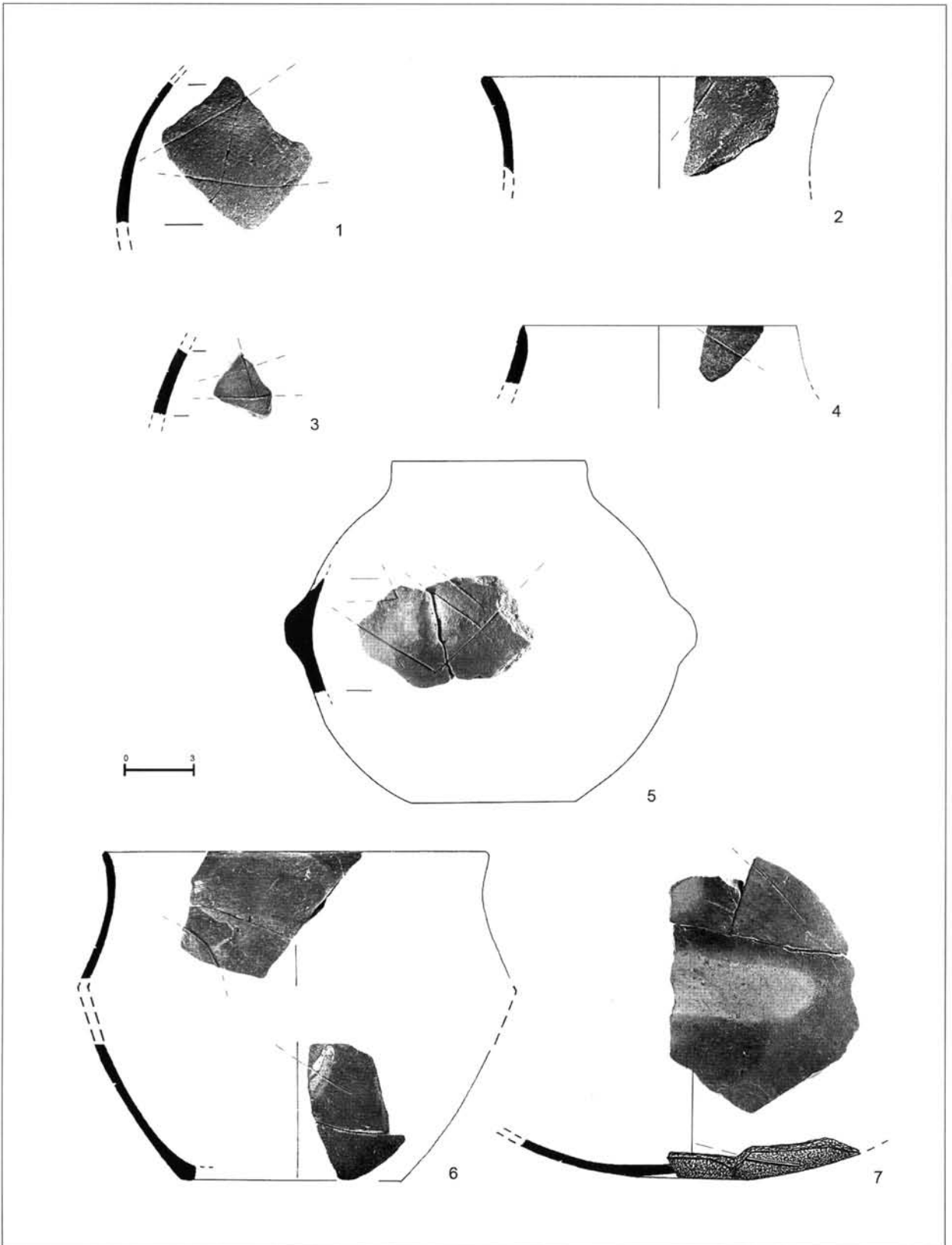
5. kép: Válogatás a DVK Keszthelyi-csoportjának finom kerámiájából
 Selection from fine wares of the Keszthely group of the TLPC

6. kép: Válogatás a DVK Keszthelyi-csoportjának durva kerámiájából
 Selection from coarse wares of the Keszthely group of the TLPC

7. kép 1 a-c, 2 a-d: A Keszthelyi-csoport idoltöredéke, 76. objektum – Fragment of a figurine of the Keszthely group (feature 76);
3 a-b, 4 a-b: A Keszthelyi-csoport festett kerámialeletei – Painted sherds of Keszthely group

8. kép: A Malo Korenovo-kultúra leletei
 Finds of the Malo Korenovo culture